

Piotr Małczyński

Wschodni gracz w europejskich rozgrywkach. Tożsamość turecka w kontekście piłki nożnej

Abstrakt

Piłka nożna stanowi istotne narzędzie reprodukcji tureckiej tożsamości narodowej. Możliwość wykorzystania sportu w procesie budowania narodu dostrzegli kemaliści. Ich zdaniem, rolą sportu miała być modernizacja tureckiego społeczeństwa na wzór krajów Europy. Obecnie turecki futbol stanowi integralny element europejskiego systemu rozgrywek. Z jednej strony turecka drużyna narodowa stała się wizytówką państwa – elementem kreowania pozytywnego wizerunku. Z drugiej natomiast jest instytucją, wokół której dochodzi do tworzenia i odtwarzania tożsamości narodowej. Tożsamościotwórcze oddziaływanie tureckiego futbolu wykracza poza granice Turcji. Turecka piłka nożna cieszy się zainteresowaniem diaspory, która za jej pomocą manifestuje przynależność etniczną. Piłka nożna wpisuje się w podstawowy dylemat tureckiej tożsamości. W kontekście zawodów rozważana jest „europejskość” bądź „wschodniość” Turków.

Słowa kluczowe: Turcja, tożsamość narodowa, nacjonalizm, piłka nożna, sport

Wstęp

Dnia 26 X 1923 r., a więc na trzy dni przed proklamowaniem powstania Republiki Turcji, swój pierwszy mecz rozegrała turecka reprezentacja piłkarska (remis z drużyną narodową Rumunii). Spotkanie sportowe stanowiło pretekst do zaprezentowania, zarówno przed lokalnym społeczeństwem, jak i międzynarodową opinią publiczną, nowo powstającego państwa narodowego. Powstaniu tureckiego państwa narodowego towarzyszył proces kształtowania tureckiego narodu. W tym celu tureccy działacze narodowi korzystali z narzędzi inżynierii społecznej, którymi standardowo posługują się nacjonałiści, m.in. edukacji¹

¹ Zob. Y. Bayar, *Formation of the Turkish Nation-State, 1920-1938*, Basingstoke 2014, s. 73-106; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009.

czy wynalezionych tradycji². Procesy tworzenia i odtwarzania tureckiej tożsamości trwają nieustannie, a piłka nożna stanowi przestrzeń, w której dochodzi do (re)produkcji różnych wizji „tureckości”. Najpopularniejsze kluby piłkarskie w Turcji, mianowicie Beşiktaş, Galatasaray i Fenerbahçe, zostały założone przez nacjonalistów, którzy dążyli do dogonienia „obcych” i pokonania ich własną bronią³. Tym orężem miał być futbol – zachodnia praktyka kulturowa, którą zamierzano wykorzystać w celu zmodernizowania tureckiego społeczeństwa i nawiązania rywalizacji z krajami Zachodu⁴. Rozgrywki piłkarskie stały się platformą, dzięki której mogło dochodzić do (re)produkcji tożsamości tureckiej w opozycji do „obcych”. Na boisku bowiem reprezentacja narodu tureckiego w postaci drużyny piłkarskiej (klubowej bądź narodowej) napotykała reprezentację „innych”. Początkowo tymi „innymi” były niemuzułmańskie mniejszości, a od 1923 r. głównie (inne) narody Europy. Z czasem mecze reprezentantów Turcji z reprezentantami innych narodów stały się swego rodzaju nieformalnymi świętami narodowymi, podczas których afirmowana jest „tureckość”.

Przez 100 lat trwania Republiki Turcji futbol był nie tylko popularną rozrywką mas, ale także instrumentem polityki krajowej i zagranicznej⁵. Młodotureccy ideolodzy promowali sport w celu kształtowania narodu zgodnie z ich biopolityczną wizją „silnego i zdrowego”, a zarazem zintegrowanego narodu⁶. Poszczególne politycy próbowali wykorzystać piłkę nożną w celu zdobycia poparcia. Dlatego sponsorowali kluby i budowali stadiony, czego najdobitniejszym przykładem jest działalność wielu przedstawicieli Partii Sprawiedliwości i Rozwoju w ostatnich dwudziestu latach. Kibice starali się wykorzystać swoje zorganizowanie w trakcie antyrządowych protestów⁷. Z kolei tureccy przywódcy upatrywali w rozgrywkach piłkarskich szans na międzynarodowe uznanie, a następnie prestiż Republiki Turcji. Dla nich futbol stał się narzędziem służącym kreowaniu pozytywnego wizerunku państwa i budowania pozycji międzynarodowej⁸.

Niniejszy artykuł poświęcony jest wybranym aspektom tworzenia i odtwarzania tożsamości tureckiej w kontekście piłki nożnej. Podstawę tekstu stano-

---

² Zob. H. Yılmaz, *Becoming Turkish. Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945*, Nowy Jork 2013; *Tradycja wynaleziona*, red. E.J. Hobsbawm, T. Ranger, Kraków 2008.

³ C. Emrence, *From elite circles to power networks: Turkish soccer clubs in a global age, 1903-2005*, „Soccer & Society” 2010, nr 3, s. 243.

⁴ D. Irak, *Football Fandom, Protest and Democracy. Supporter Activism in Turkey*, Abingdon 2019, s. 27.

⁵ Zob. P. Keddie, *The Passion. Football and the Story of Modern Turkey*, Londyn 2020.

⁶ D.N. Koçer, *Sports in the early republican period: The Turkish sports association magazine as an ideological apparatus*, „OPUS–Journal of Society Research” 2023, nr 52, s. 291-306.

⁷ Zob. D. Irak, *op.cit.*

⁸ J.-F. Polo, *Turkish sports diplomacy in the service of renewed power? The uses and limits of Turkey's „sport power”*, „European Journal of Turkish Studies” 2015, nr 21, s. 1-28.

wi przegląd literatury poświęconej społeczno-politycznym wymiarom futbolu w Turcji. W artykule przyjęto założenia teoretyczne płynące z koncepcji banalnego nacjonalizmu⁹.

Początki piłki nożnej w Turcji

Nowoczesna piłka nożna pojawiła się w Imperium Osmańskim pod koniec XIX w. Pierwszy odnotowany mecz piłkarski odbył się w 1875 r. w Salonikach. Spotkanie rozegrały drużyny składające się z przebywających w mieście Brytyjczyków. To właśnie przybysze z Wielkiej Brytanii przywieźli do osmańskich miast portowych, jak Izmir czy Saloniki, grę zwaną *football*¹⁰. Początki piłki nożnej w Turcji przypominają więc pierwsze dni tej dyscypliny sportu w kontynentalnej Europie czy Ameryce Południowej. Opracowana w połowie XIX w. w Anglii gra stała się praktyką kulturową, która wędrowała wraz z przedstawicielami Imperium Brytyjskiego. Futbol pojawiał się tam, gdzie trafiali wywodzący się z Wielkiej Brytanii marynarze, handlarze, górnicy, budowniczowie kolei itd. Sprowadzona przez migrantów rozrywka częstokroć spotykała się z zainteresowaniem przedstawicieli miejscowych społeczeństw (początkowo elit), którzy przyjmowali ją i dostosowywali do lokalnego kontekstu. W ten sposób lokalna (brytyjska) gra stawała się globalną dyscypliną sportu, a następnie globalną rozrywką¹¹.

W przypadku Imperium Osmańskiego proces upowszechnienia futbolu był hamowany przez monarchię, która okazała się niechętna wobec zachodniej praktyki kulturowej. Nieprzypadkowo pierwsze lokalne kluby piłkarskie zostały założone przez anatolijskich Greków – muzułmanie, którzy grali w piłkę nożną, spotykali się z represjami (np. zawieszeniem w szkole). Ostatecznie jednak walka Wysokiej Porty z westernizacją nie odstraszyła uczniów elitarnych szkół od uprawiania futbolu. Najdobitniejszym przykładem jest młodzież ze wzorowanego na szkołach francuskich Liceum Galatasaray w Stambule, która uczyła się zachodnich, nowoczesnych koncepcji, takich jak wolność, nacjonalizm czy sport. W 1905 r., korzystając z kryzysu reżimu sultana Abdülhamida II (schyłek tzw. okresu represji), uczniowie powołali klub Galatasaray. Na początku XX w. powstały również dwa inne stambulskie kluby – Beşiktaş oraz Fenerbahçe – które wraz z Galatasarayem nazywane są „wielką trójką”. Z czasem „wielka trójka” zdominowała miejscowe rozgrywki, stając się najpopularniejszymi drużynami klubowymi w Turcji. Początki popularności wspomnianych klubów wiążą się

⁹ M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, Kraków 2008.

¹⁰ I. Dağhan, J.-F. Polo, *Turkey*, [w:] *The Palgrave International Handbook of Football and Politics*, red. J.-M. De Waele, S. Gibril, E. Glorizova, R. Spaaij, Cham 2018, s. 660.

¹¹ R. Giulianotti, *Football: a sociology of the global game*, Cambridge 1999, s. 6-9.

z narodowymi konotacjami, jakie budziła ich rywalizacja z zespołami składającymi się z przedstawicieli mniejszości greckiej, ormiańskiej czy żydowskiej oraz drużynami złożonymi z żołnierzy brytyjskich, francuskich i włoskich, którzy okupowali Stambuł w latach 1918-1923. Wspomniane zawody sportowe dość powszechnie rozumiano w kategoriach rywalizacji między narodami, natomiast Beşiktaş, Fenerbahçe i Galatasaray traktowano jak reprezentantów całego narodu tureckiego. W ten sposób piłka nożna została (jak dotąd) trwale wpisana w tureckie dyskursy narodowe¹².

Futbol a modernizacja Turcji

Reformatorzy, którzy dążyli do „uzdrowienia” „chorego człowieka Europy” – jak nazywano Imperium Osmańskie od końca XIX w. – pragnęli wykorzystać sport jako jedno z narzędzi modernizacji kraju. Młodoturkom przyświecał cel użycia rozrywek sportowych z zamiarem utworzenia nowoczesnego narodu tureckiego. W ich mniemaniu, uprawianie sportu miało kształtować nie tylko cielesność jednostek, lecz także „młode i zdrowe ciało narodu”¹³. Nieprzypadkowo „wielka trójka” została założona w kosmopolitycznych dzielnicach Stambułu, które stały się jądrem tureckiej modernizacji¹⁴. Środowiska związane ze wspomnianymi klubami wspierały idee nowoczesności, sekularyzacji i nacjonalizmu. Co więcej, Beşiktaş, Galatasaray i Fenerbahçe rywalizowały o przodownictwo w ruchu narodowym. Początkowo jednak stosunek władz nowo utworzonej Republiki Turcji do piłki nożnej pozostawał ambiwalentny. Co prawda Atatürk popierał budowanie nowoczesnego narodu poprzez sport, lecz preferował powszechną edukację sportową nad gry zespołowe. Zainteresowanie futbolem nie przekładało się bowiem na uprawianie sportu – więcej osób oglądało piłkarskie widowisko, niż trenowało i uczestniczyło w zawodach. Poszczególne cechy gry, jak agresja, indywidualizm czy rywalizacja, jawiły się jako sprzeczne z ideami rozwoju narodowej harmonii i solidarności. Ponadto obiektem krytyki stała się wspomniana rywalizacja między drużynami „wielkiej trójki”, ponieważ stambulskie kluby dzieliły między sobą kibiców zamiast prowadzić do ogólnonarodowej integracji społecznej. Jednakże kemalistowskie władze nie zamierzały zwalczać futbolu, którego popularność wzrastała wśród mas („wielka trójka” doczekała się fanów w całym kraju), co

¹² I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 668; C. Kozanoğlu, *Beyond Edirne: Football and the National Identity Crisis in Turkey*, [w:] *Football Cultures and Identities*, red. G. Armstrong, R. Giulianotti, Londyn 1999, s. 117.

¹³ Ö. Senyuva, S. Tunç, *Turkey and the Europe of football*, „Sport in History” 2015, nr 4, s. 568; D.N. Koçer, *Sports in the early republican period: The Turkish sports association magazine as an ideological apparatus*, „OPUS–Journal of Society Research” 2023, nr 52, s. 291-306.

¹⁴ I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 663-665.

w jakiś sposób przekładało się na zainteresowanie aktywnością fizyczną. Zamiast zwalczać popularną rozrywkę, władze postanowiły ją kontrolować i wykorzystać do własnych celów¹⁵.

Turcja na (piłkarskiej) arenie międzynarodowej

Tureckie władze znalazły sposób na spożytkowanie piłki nożnej w służbie narodu. Tym sposobem stała się m.in. dyplomacja sportowa, a więc wykorzystanie zawodów sportowych do realizacji określonych celów dyplomatycznych¹⁶. Od 1923 r. piłkarska reprezentacja Turcji uczestniczyła w meczach międzypaństwowych, symbolicznie dowodząc istnienia narodu tureckiego i potwierdzając miejsce nowo powstałej Republiki Turcji na arenie międzynarodowej. Partycypacja reprezentacji Turcji w rozgrywkach piłkarskich służyła zatem uznaniu tureckiej państwowości. Obecność tureckiej drużyny narodowej w zawodach piłkarskich była także sposobnością do zerwania z dawną łatką „chorego człowieka Europy” i zaprezentowania przed międzynarodową opinią publiczną nowego wizerunku Turcji jako kraju nowoczesnego na wzór europejski¹⁷.

Między 1923 a 1949 r. turecka drużyna narodowa rozegrała 36 spotkań. Jej przeciwnikami były przede wszystkim reprezentacje krajów europejskich (jedynie w czterech meczach w tym okresie drużyna turecka rywalizowała z drużyną pozaeuropejską), co dowodzi dążenia do umieszczenia Turcji wśród państw Europy¹⁸. Wśród rywali dominowały jednak zespoły reprezentujące wschód kontynentu, m.in. Polskę, Węgry, Bułgarię czy Związek Radziecki. Republika Turcji zabiegała o wzajemne uznanie z młodymi państwami Europy Wschodniej, a zarazem poszukiwała sojuszników. Przykładowo takim sojusznikiem Turcji stał się (do 1936 r.) ZSRR – oba państwa łączyło antyzachodnie nastawienie, a futbol stanowił pretekst do zacieśnienia współpracy. Jednocześnie Turcja dbała o dobre stosunki z sąsiadami, uczestnicząc od 1931 r. w Pucharze Bałkańskim. W 1935 r. imprezę zorganizowała Turcja. Zdaniem Atatürka, sport miał być wstępem do zacieśnienia relacji między krajami Półwyspu Bałkańskiego, w tym wymiany handlowej i kulturalnej¹⁹.

W latach 50. Turecki Związek Piłki Nożnej (Türkiye Futbol Federasyonu, TFF) zmienił kierunek, w którym wysyłał prowadzoną przez siebie reprezentację kraju.

¹⁵ Ö. Senyuva, S. Tunç, *op.cit.*, s. 568-570; por. A. Dever, B. Cevahircioglu, B. Demir, *Sports-politics relationship in Turkey in the early years of the republic*, „Turkish Journal of Sport and Exercise” 2017, nr 1, s. 39-49.

¹⁶ M.M. Kobierecki, *Dyplomacja sportowa. Sport w działaniach dyplomatycznych państw i aktorów niepaństwowych*, Łódź 2018.

¹⁷ Ö. Senyuva, S. Tunç, *op.cit.*, s. 570.

¹⁸ I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 667.

¹⁹ Ö. Senyuva, S. Tunç, *op.cit.*, s. 571.

W tym czasie turecka drużyna narodowa rozgrywała mecze towarzyskie, nie tylko przeciwko zespołom z Europy Wschodniej (Polska, Węgry, Bułgaria), ale także Zachodniej (Belgia, Holandia, Portugalia, Hiszpania, Szkocja). Zmiana ta wynikała zarówno z przyczyn sportowych, jak i politycznych. W 1951 r. futbol w Turcji przeszedł proces profesjonalizacji, a działacze sportowi nie byli już usatysfakcjonowani wyłącznie udziałem w zawodach. Ważny stał się również rezultat. Rywalizacja z najlepszymi drużynami Europy miała poprawić poziom tureckiego futbolu. Jednocześnie Republika Turcji zbliżyła się do państw bloku zachodniego. Ważniejsze stały się więc mecze z sojusznikami z Zachodu²⁰.

Z perspektywy tureckiej polityki zagranicznej, za dowód uznania nowoczesności i „europejskości” traktuje się przyjęcie przedstawicielstwa Turcji do zachodnich organizacji międzynarodowych. Tymczasem TFF napotkał się ze sprzeciwem ze strony Międzynarodowej Federacji Piłki Nożnej (FIFA) oraz Unii Europejskich Związków Piłkarskich (UEFA), które nie zgodziły się na przyjęcie go w poczet związków piłkarskich Europy. Wymienione organizacje sportowe przyjęły orientalistyczną optykę, zgodnie z którą miejsce Turcji znajduje się w Azjatyckiej Konfederacji Piłkarskiej (AFC). W związku z powyższym w 1955 r. tureccy działacze sportowi podjęli szeroką kampanię lobbystyczną na rzecz włączenia miejscowego związku piłkarskiego do UEFA. Udział tureckiej drużyny narodowej w meczach z rywalami z całej Europy symbolicznie miał zatem podkreślić „europejskość” Turcji. Zabiegi doprowadziły do przyjęcia TFF do UEFA w 1962 r. W międzyczasie Turcja straciła możliwość dyplomatycznego wykorzystania futbolu w trakcie Mistrzostw Świata 1958, rezygnując z udziału w azjatyckich kwalifikacjach do imprezy²¹.

Od momentu akcesji do UEFA przeciwnikami tureckich zespołów są drużyny z całej Europy: drużyna narodowa rywalizuje z europejskimi reprezentacjami o udział w mistrzostwach świata czy mistrzostwach Europy, kluby uczestniczą w europejskich pucharach. Mecze z drużynami z Azji, nawet z państw sąsiadujących z Turcją, odbywają się niezwykle rzadko²². Struktura rozgrywek w obrębie UEFA determinuje więc większość kontaktów piłkarskich Turcji, niewątpliwie rzutując na dyplomację sportową tego państwa. Za przykład mogą posłużyć próby turecko-armeńskiego zbliżenia w latach 2008-2009 przy okazji meczów eliminacyjnych do Mistrzostw Świata 2010. Nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Turcją a Armenią odbyło się w ramach europejskiej części eliminacji do mundialu, a przeciwnicy zostali wylosowani²³. Tymczasem inicjatywy związane

²⁰ Ibidem, s. 572.

²¹ Ibidem, s. 576-577.

²² T. Bora, O. Senyuva, *Nationalism, europeanization and football: Turkish fandom transformed?*, <https://books.openedition.org/septentrion/117115> (3 VII 2023).

²³ M. Kobierecki, *Dyplomacja futbolowa jako próba normalizacji stosunków dwustronnych Armenia-Turcja w XXI wieku*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 3, s. 177-190;

z wykorzystaniem piłki nożnej w celu zbliżenia Turcji z krajem azjatyckim wymagają wyjścia poza napięty kalendarz oficjalnych rozgrywek. Przykładowo próba zbliżenia turecko-syryjskiego z 2007 r. została oparta na organizacji specjalnego meczu towarzyskiego między Fenerbahçe a Al-Ittihad Aleppo²⁴.

Relacje tureckiego futbolu z (resztą) piłkarskiej Europy naznaczone są specyficznymi sprzecznościami, które korespondują z dylematami tureckiej tożsamości. Z jednej strony sympatycy piłki nożnej z Turcji częstokroć wyrażają pragnienie bycia częścią Europy²⁵. Zaadaptowanie na początku XX stulecia nowoczesnej dyscypliny sportu, jaką jest futbol, stanowi przejaw westernizacji i modernizacji Turcji. Przyjęcie miejscowego związku piłki nożnej do UEFA zostało odebrane jako kolejny dowód „europejskości” Turcji. Jednakże proces dowodzenia, iż „tureckość” wpisuje się w „europejskość” trwa do dziś. Uczestnictwo tureckich drużyn w rozgrywkach europejskich nadal bywa postrzegane w kategoriach sprawdzianu, w którym Turcy mogą udowodnić swój „europejski charakter”. Zdaniem tureckich kibiców, za odpowiednie świadectwo „europejskości” należy uznać właściwą postawę na boisku w konfrontacji z drużyną z Europy. Ze szczególnym zadowoleniem tureccy fani odbierają zwycięstwa nad silnymi europejskimi rywalami. Tego typu rezultatom towarzyszą komentarze bazujące na swego rodzaju orientalizmie *à rebours*, zgodnie z którymi to piłkarze z Turcji reprezentują nowoczesny Zachód, pokonując przedstawicieli barbarzyńskiego Wschodu. Z drugiej strony tureccy kibice wyrażają pragnienie podkreślenia „tureckiej odrębności”. Mecze drużyn z Turcji z przeciwnikami z (innych części) Europy, zarówno w rozgrywkach klubowych, jak i reprezentacyjnych, pozwalają na ukazanie „tureckości” w opozycji do „europejskości”. Fanom nieobca jest także chęć „odegrania się” na Europie. W tej perspektywie mecz z europejską drużyną jawi się jako okazja do „zemsty” na Europejczykach, którzy „pogardliwie traktują Turków”. Spotkania piłkarskie bywają traktowane jako sposób na rytualny rewanż za porażki z przeszłości: od klęsk militarnych Imperium Osmańskiego w wojnach z chrześcijańskimi państwami Europy, po nieudane negocjacje Turcji z Unią Europejską. W rozgrywkach futbolowych upatruje się możliwości pokazania „wyższości” Turków nad Europejczykami i pokonania ich własną bronią²⁶.

B. Aras, F. Özbay, *Turkish-Armenian Relations: Will Football Diplomacy Work?*, „SETA Policy Brief” 2008, nr 24, s. 1-7.

²⁴ I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 671; J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 5-6.

²⁵ E. Gökalp, *Beware the Turks are coming! Reproducing Turkish nationalism(s) through the press coverage of football games*, „RAMSES Series on Europe and the Mediterranean. Working Paper” 2006, nr 7, s. 7-8.

²⁶ I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 668; B. Krawietz, *Sport and Nationalism in the Republic of Turkey*, „The International Journal of the History of Sport” 2014, nr 3, s. 340; B. Alpan, Ö. Şenyuva, *Does Qualifying Really Qualify? Comparing the Representations of Euro 2008 and Euro 2012 in the Turkish Media*, [w:] *The European Football Championship. Mega-Event and Vanity Fair*, red. B. Alpan, A. Schwell, A. Sonntag, Basingstoke 2015, s. 78.

Przez większość XX w. tureccy kibice nie mieli jednak wielu powodów do zadowolenia. Drużyny z Turcji, przede wszystkim drużyna narodowa, ale też kluby, z rzadka odnosiły korzystne rezultaty w rozgrywkach międzynarodowych. Brak sukcesów na arenach piłkarskich nie pozwalał na wykorzystanie piłki nożnej do budowania prestiżu Republiki Turcji. Drużyny z Turcji zaznaczały obecność narodu tureckiego wśród narodów świata, lecz przez długi okres nie były w stanie „ukazać potęgi” reprezentowanego państwa. Sytuacja zmieniła się pod koniec XX stulecia, gdy poziom tureckiego futbolu (w wymiarze ligowym oraz reprezentacyjnym) podniósł się. Już pierwszy awans drużyny narodowej na Mistrzostwa Europy w 1996 r. postrzegano w Turcji jako świadectwo postępu i wzrostu siły²⁷. Przyczyną podniesienia poziomu piłki nożnej w Turcji były m.in. neoliberalne reformy Turguta Özala²⁸. Dzięki nim czołowe tureckie kluby stały się atrakcyjne jako miejsce pracy dla zagranicznych zawodników i trenerów, ale także lokalnych talentów, którzy okazywali się mniej skłonni do emigracji. Turecka liga uniknęła losu innych lig wschodnioeuropejskich, które w obliczu komercjalizacyjnej transformacji piłki nożnej na przełomie XX i XXI w. oddaliły się od piłkarskiego centrum ulokowanego w Europie Zachodniej, przeistaczając w peryferie europejskiego futbolu. Ekonomiczna konkurencyjność ligi tureckiej stanowi o jej półperyferyjnej pozycji. Podniesienie poziomu rozgrywek w Turcji rzutowało na duże sukcesy na arenie międzynarodowej: w 2000 r. Galatasaray zdobył Puchar UEFA oraz Superpuchar Europy, natomiast w 2002 r. turecka drużyna narodowa zajęła trzecie miejsce na Mistrzostwach Świata i dotarła do półfinału Euro 2008.

Współcześnie tureckie władze kontynuują tradycję wykorzystania imprez sportowych w celach dyplomatycznych. Stambuł gościł finały Ligi Mistrzów w 2005 i 2023 r.²⁹ oraz finał Ligi Europy w 2009 r. Ponadto Turcja kilkakrotnie kandydowała o prawo do organizacji Mistrzostw Europy (Euro 2008, 2012, 2016, 2020, 2024, 2028, 2032)³⁰. Goszczenie imprez sportowych pozwala na wykorzystanie tzw. efektu reflektora, a więc skupienia międzynarodowych mediów na kraju, w którym odbywa się wydarzenie. Zainteresowanie gospodarzem rozgrywek stanowi dogodną sposobność do wystosowania komunikatów, które mają ukształtować pozytywny wizerunek państwa³¹. Celem organizowania imprez sportowych jest kreowanie wizerunku Turcji jako państwa dysponującego

²⁷ D. Reiche, C. Tinaz, *Policies for naturalisation of foreign-born athletes: Qatar and Turkey in comparison*, „International Journal of Sport Policy and Politics” 2018, s. 3.

²⁸ H. Kösebalaban, *Turkish media and sport coverage: marking the boundaries of national identity*, „Critique: Critical Middle Eastern Studies” 2004, nr 1, s. 51.

²⁹ W 2020 oraz 2021 r. finał Ligi Mistrzów również miał odbyć się w Stambule, lecz został przeniesiony z powodu pandemii covid-19.

³⁰ I. Dağhan, J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 673.

³¹ R. Włoch, *(Nie)udane renegocjacje peryferyjności: globalizacja, jej aktorzy i wielkie imprezy sportowe*, „Kultura Współczesna” 2014, nr 1, s. 20-21.

dynamiczną gospodarką oraz stabilnym i silnym rządem, kraju nowoczesnego, a zarazem przywiązanego do konserwatywnych wartości³². Starania tureckich władz o prawo do goszczenia wielkich imprez sportowych można rozumieć jako próby zasygnalizowania zmiany położenia Republiki Turcji w światowych relacjach władzy i jej przesunięcia bliżej globalnego centrum. W przeszłości bowiem większość wielkich imprez sportowych odbywało się w państwach globalnego centrum, więc zorganizowanie wydarzenia tego typu przez państwo, które dotąd nie pełniło roli gospodarza, jest wyrazem aspiracji czy też manifestacją zmiany pozycji na świecie³³.

Reprezentacja „tureckości”

Reprezentacja narodu „występuje w jego imieniu”, a jednocześnie „przedstawia go”³⁴. Dotyczy to także reprezentacji piłkarskiej, która pełni rolę metonimii narodu. Metonimiczny związek między drużyną sportową a narodem sprawia, iż sukces sportowców jest dość powszechnie utożsamiany z sukcesem całego narodu. Natomiast charakterystyka zespołu reprezentacyjnego wskazuje na właściwości danej narodowości. Tureccy sympatycy futbolu oczekują zarówno sukcesów na arenie międzynarodowej, jak i odpowiedniego zaprezentowania „tureckości”.

Głód sukcesu skłania miejscowych działaczy piłkarskich do poszukania sposobu na powiększenie potencjału drużyny narodowej. Środkiem do zwiększenia szans reprezentacji Turcji w rywalizacji międzynarodowej ma być ściągnięcie utalentowanych sportowców z zagranicy. Na przełomie XX i XXI w. takie rozwiązanie stosowano w kilku dyscyplinach sportu (m.in. w zapasach, lekkiej atletyce czy koszykówce): imigrację traktowano jako remedium na brak lokalnych talentów, niewystarczające szkolenie młodzieży czy słabo rozwiniętą infrastrukturę sportową. Powołanie do kadry narodowej imigrantów może podnieść poziom zespołu i przyczynić się do osiągnięcia korzystnego rezultatu w rozgrywkach. Jednak istnieje ryzyko, że kibice nie uznają drużyny, w której występują zawodnicy obcego pochodzenia, za adekwatną reprezentację narodu. Podstawowy poziom reprezentatywności zapewniają przepisy FIFA, zgodnie z którymi zawodnicy grający dla drużyny narodowej muszą legitymować się obywatelstwem reprezentowanego kraju. Zbiór sportowców, którzy potencjalnie mogą zostać powołani do tureckiej drużyny narodowej, jest określany przede wszystkim zasadami wyznaczenia obywatelstwa Republiki Turcji. Obcokrajowcy, którzy chcieliby występować w barwach Turcji, muszą więc przejść proces naturalizacji. Co prawda przyznanie

³² J.-F. Polo, *op.cit.*, s. 21.

³³ R. Włoch, *op.cit.*, s. 20-21.

³⁴ M. Billig, *op.cit.*, s. 184.

obywatelstwa wymaga pięcioletniego, nieprzerwanego pobytu w kraju i znajomości języka tureckiego, aczkolwiek tureckie prawo naturalizacyjne przewiduje specjalne traktowanie osób, które mogą wnieść znaczący wkład w dziedzinach nauki, technologii, sztuki, kultury czy właśnie sportu³⁵.

Naturalizacja sportowców w Turcji nie jest zjawiskiem rzadkim. W przypadku piłkarzy przyjęcie tureckiego obywatelstwa pomaga w ominięciu limitów, które ustalają liczbę obcokrajowców zatrudnionych w klubach³⁶. Pierwsze limity obcokrajowców TFF wprowadził w 1951 r. – wówczas drużyna klubowa mogła mieć w składzie tylko jednego piłkarza spoza Turcji. Z czasem, zwłaszcza podczas liberalizacji przepisów na przełomie XX i XXI w., liczba dozwolonych obcokrajowców wzrastała. Od sezonu 2021/2022 limit jest stopniowo zmniejszany. Zgodnie z przepisami na sezon 2022/2023, klub mógł zatrudnić 12 zagranicznych piłkarzy, a od sezonu 2023/2024 klub ma prawo do zatrudnienia 10 obcokrajowców³⁷. Celem limitów tego typu jest dbałość o lokalne talenty oraz poziom reprezentacji³⁸. Ominięcie restrykcji staje się jednym z powodów, dla których poszczególni zagraniczni piłkarze, zdecydowani na kontynuowanie kariery w Turcji, ubiegają się o tureckie obywatelstwo. Co ciekawe, krok ten podejmują przede wszystkim zawodnicy pozaeuropejscy, m.in. z Nigerii (Jay-Jay Okocha, Uche Okechukwu), Gwinei (Ibrahim Yattara, Souleymane Youla) czy Brazylii (Marcos Aurélio, Márcio Nobre, Wederson). Naturalizacji towarzyszy zmiana imienia na turecko brzmiące, a zarazem muzułmańskie. Przykładowo Marcos Aurélio stał się Mehmetem Aurélio, a Márcio Nobre zmienił imię na Mert Nobre. Zjawisko przyjęcia turecko-muzułmańskich imion świadczy o etnokulturowym rozumieniu tureckiej tożsamości, zgodnie z którym islam oraz tureckie pochodzenie etniczne traktowane są jako jądro „tureckości”³⁹. Istotnym elementem tureckiego nacjonalizmu wydaje się bowiem swoista ideologia językowa⁴⁰. Zakłada ona indeksalność języka tureckiego – wskazywać ma on na turecką tożsamość⁴¹. Przykład Marcosa/Mehmeta Aurélio ilustruje jednocześnie inkluzywny i ekskluzywny

³⁵ D. Reiche, C. Tinaz, *op.cit.*, s. 7-9.

³⁶ Y. Nuhurat, *Mediating Turkishness through Language in Transnational Football*, [w:] *The European Football Championship. Mega-Event and Vanity Fair*, red. B. Alpan, A. Schwell, A. Sonntag, Basingstoke 2015, s. 137.

³⁷ M.E. Çallı, *Turkish Football Federation announces changes in number of foreign players* [2 VI 2021], <https://www.aa.com.tr/en/sports/turkish-football-federation-announces-changes-in-number-of-foreign-players/2262110#> (3 VII 2023).

³⁸ S. Gardiner, R. Welch, *Nationality and protectionism in football: why are FIFA's „6+5 rule” and UEFA's „home-grown player rule” on the agenda?*, „Soccer & Society” 2011, nr 12, s. 774-787.

³⁹ Y. Nuhurat, *op.cit.*, s. 138.

⁴⁰ Ideologie językowe są to „postawy, opinie, przekonania lub teorie, które mamy na temat języka”. L.M. Ahearn, *Antropologia lingwistyczna. Wprowadzenie*, Kraków 2013, s. 33.

⁴¹ Y. Nuhurat, *op.cit.*, s. 138.

wymiar tureckiego obywatelstwa. Otwartość wobec („przydatnych”) imigrantów idzie w parze z podkreśleniem „etniczno-religijnego” charakteru narodu. Z kolei jako warunek wstępu do tak zdefiniowanej „wspólnoty narodowej” wskazana zostaje swego rodzaju konwersja.

Naturalizacja, choć polepsza status prawny piłkarza w futbolu klubowym, nie jest jednak warunkiem wystarczającym do tego, aby zawodnik mógł zostać powołany do reprezentacji. Przepisy FIFA istotnie ograniczają możliwość zmiany drużyny narodowej – debiut dorosłego zawodnika w reprezentacji zamykał drogę do zmiany barw narodowych. Tak więc selekcjoner drużyny narodowej ma prawo do powołania jedynie tych naturalizowanych graczy, którzy nie występują w innych reprezentacjach. Ponadto, FIFA zabezpieczyła się przed procederem masowego drenażu talentów, wprowadzając wymóg, zgodnie z którym naturalizowani piłkarze powinni być związani z nową ojczyzną poprzez przodków lub kilkuletnie okresy zamieszkania. Należy zaznaczyć, że wielu piłkarzy, którzy przyjęli tureckie obywatelstwo, nie spełniało wspomnianych kryteriów. Uzyskanie tureckiego paszportu umocniło ich pozycję w miejscowych klubach, lecz nie umożliwiło występów w tureckiej kadrze narodowej. Wyjątkowym przykładem zawodnika, który przeszedł proces naturalizacji, a następnie grał w reprezentacji Turcji, jest Mehmet Aurélio. Urodzony w Brazylii pomocnik Fenerbahçe i Beşiktaşu wystąpił kilkadziesiąt razy w tureckiej drużynie narodowej, przyczyniając się do osiągnięcia półfinału Mistrzostw Europy w 2008 r.

Inną strategią, za pomocą której działacze sportowi próbują wzmocnić potencjał tureckiej drużyny narodowej, jest ściąganie z zagranicy piłkarzy tureckiego pochodzenia. W wielu państwach wysyłających migrantów pojawiają się oczekiwania odnośnie do różnego rodzaju transferów, w tym transferów społecznych, czyli przekazania przez emigrantów umiejętności i postaw sprzyjających rozwojowi kraju przodków⁴². Od piłkarzy, którzy są potomkami emigrantów z Turcji, oczekuje się jakości sportowej, a zarazem „zachowania” tureckiej tożsamości i przywiązania do tureckiego państwa narodowego. Kluby z Turcji chętnie zatrudniają zagranicznych piłkarzy o tureckich korzeniach, ponieważ zazwyczaj prezentują wysoki poziom sportowy, a jednocześnie nie naruszają wspomnianych limitów zatrudnianych obcokrajowców. Do tureckiej ligi trafiają nawet zawodnicy, którzy zdecydowali się na reprezentowanie kraju urodzenia, m.in. grający dla Niemiec Mesut Özil, występujący w barwach Szwajcarii Gökhan İnler. TFF zależy jednak przede wszystkim na piłkarzach, którzy mogą zasilić kadrę tureckiej drużyny narodowej. W tym celu w 1998 r. założono biuro rekrutacyjne w Niemczech. Turecka federacja zaczęła wykorzystywać argument strukturalnej dyskryminacji, zgodnie z którym piłkarze o tureckich korzeniach są w Niemczech dyskryminowani ze względu na pochodzenie etniczne, co ma uniemożliwiać im rozwój

⁴² S. Castles, M.J. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, Warszawa 2011, s. 82-83.

kariery reprezentacyjnej⁴³. Dzięki namowom działaczy, grę dla tureckiej drużyny narodowej wybrało wielu potomków *gastarbeiterów* (np. Yıldıray Baştürk, Ümit Davala, Tayfur Havutçu, Hakan Çalhanoğlu, Hamit Altıntop, Nuri Şahin, Hakan Balta, Ömer Toprak). Co więcej, TFF przekonał do reprezentowania Turcji nie tylko piłkarzy z Niemiec, ale także m.in. z Holandii (Oğuzhan Özyakup, Orkun Kökçü), Wielkiej Brytanii (Colin Kâzım-Richards, Muzzy Izzet) czy Francji (Mevlüt Erdinç). Od przełomu XX i XXI w. zawodnicy urodzeni za granicą są istotnym elementem tureckiej reprezentacji piłkarskiej.

Reprodukcja zróżnicowanego narodu

Piłkarskie sukcesy przełomu XX i XXI w. sprawiły, iż tożsamość turecka stała się bardziej atrakcyjna dla szerokich mas społecznych, w tym dla mniejszości zamieszkujących Turcję. Jak donosiła prasa, udane występy tureckiej drużyny narodowej oraz Galatasarayu były świętowane także przez Kurdów, a nawet przez mieszkańców całego świata muzułmańskiego. Integracja mniejszości kurdyjskiej za pomocą piłki nożnej wydała się możliwa, ponieważ futbol oferował rywalizację międzynarodową, nie zaś wewnętrzną, opartą na relacjach etnicznych. Bywało bowiem, że konflikt turecko-kurdyjski znajdował odzwierciedlenie na tureckich stadionach. Innymi słowy, w kontekście rozgrywek międzynarodowych tożsamość turecka kształtowana jest przede wszystkim w opozycji do innych państw narodowych, przez co granica „tureckości” może być wytyczana wzdłuż granic Republiki Turcji, nie zaś granic etnicznych wewnątrz państwa⁴⁴.

Sukcesy tureckich piłkarzy przyczyniają się do wzmocnienia tureckiej tożsamości, zarówno w samej Turcji, jak i za granicą. Udział drużyn z Turcji w rozgrywkach międzynarodowych wpływa również na turecką diasporę. Mecze tureckich drużyn są okazją do zmanifestowania przez przedstawicieli mniejszości tureckich w Europie przywiązania do „tureckości”. W wielu europejskich miastach funkcjonują kluby kibiców, które skupiają fanów najsłynniejszych klubów nad Bosforem. Wokół „wielkiej trójki” powstają „wspólnoty wyobrażone”, które sięgają poza granice Republiki Turcji, obejmując obywateli różnych krajów Europy⁴⁵.

⁴³ S. Metzger, Ö. Özvatan, *Games of Belonging: Football, Boundaries and Politics between Germany and Turkey*, „Nationalities Papers” 2020, nr 4, s. 743.

⁴⁴ H. Kösebalaban, *op.cit.*, s. 56-57.

⁴⁵ N. Szogs, *Performing Loyalties/Rivalries: Galatasaray and Fenerbahçe Fans in Vienna*, [w:] *New Ethnographies of Football in Europe People, Passions, Politics*, red. A. Schwell, N. Szogs, M.Z. Kowalska, M. Buchowski, Basingstoke 2016, s. 195-211; J. McManus, *Building a Turkish Fan Community: Facebook, Schengen and Easyjet*, [w:] *New Ethnographies of Football...*, s. 212-227.

Zakończenie

Kluczowym aspektem kształtowania tożsamości tureckiej w kontekście piłki nożnej jest relacja między „tureckością” a „europejskością”. W piłce nożnej upatrywano sposobu na utworzenie nowoczesnego narodu na wzór europejski. Praktykowanie futbolu, udział w rozgrywkach czy sukces na arenach piłkarskich – w zależności od okresu – bywały traktowane jako dowód „europejskości” Turków. Przykładowo zwycięstwa Galatasarayu w rozgrywkach UEFA na przełomie XX i XXI w. interpretowano jako potwierdzenie formowania się nowej tureckiej tożsamości, która miała wpisać się w neoliberalne zasady konkurencyjności i globalnego zorientowania⁴⁶. Równolegle funkcjonuje swego rodzaju antyeuropejski resentyment, który objawia się chęcią „zrewanżowania się” Europejczykom za doznane krzywdy. Z tej perspektywy piłka nożna jawi się jako narzędzie rewanżu – wygrana tureckich piłkarzy ma wykazać „wyższość” Turcji nad Europą. Krytyczny stosunek wobec Zachodu jest istotnym aspektem projektu „Nowej Turcji”. Nieprzypadkowo piłka nożna zajmuje kluczowe miejsce w polityce Recepta Tayyipa Erdoğan. W wizji Erdoğan, futbol służyć ma wykształceniu tożsamości opartej na konserwatyźmie oraz islamie – stąd konieczność rywalizacji z sekularyzmem środowisk kibicowskich, które pozostają przywiązane do kemalistowskich idei. Flagowym elementem projektu „Nowej Turcji” w kontekście piłki nożnej stał się klub wspierany przez władze – Başakşehir. Stambulska drużyna osiąga sukcesy sportowe, lecz (jak na razie) nie jest w stanie przyciągnąć większej liczby kibiców⁴⁷.

Abstract

Piotr Małczyński

An Eastern player in European competition. Turkish identity in the context of football

Football is an important tool of reproduction of Turkish national identity. The possibility of using sports in the nation-building process was recognized by the Kemalists. In their view, the role of sport was to modernise Turkish society along the lines of European countries. Nowadays Turkish football is an integral part of the European competition system. On the one hand, the Turkish national team

⁴⁶ C. Emrence, *op.cit.*, s. 639.

⁴⁷ D. Irak, *Football in Turkey during the Erdoğan regime*, „Soccer & Society” 2020, nr 6, s. 680-691.

has become a showcase for the country – an element of creating a positive image. On the other hand, it is an institution around which the creation and recreation of national identity takes place. The identity-forming impact of Turkish football extends beyond Turkey's borders. Turkish football is of interest to the diaspora, who use it to manifest ethnicity. Football is part of the fundamental dilemma of Turkish identity. In the context of the games, the „Europeanness” or „Easternness” of the Turks is considered.

Key words: Turkey, national identity, nationalism, football, sport

References

- Ahearn, L.M., *Antropologia lingwistyczna. Wprowadzenie*, Kraków 2013.
- Alpan, B. & Şenyuva, Ö., *Does Qualifying Really Qualify? Comparing the Representations of Euro 2008 and Euro 2012 in the Turkish Media*, [in:] *The European Football Championship. Mega-Event and Vanity Fair*, eds. B. Alpan, A. Schwell, A. Sonntag, Basingstoke 2015.
- Aras, B. & Özbay, F., *Turkish-Armenian Relations: Will Football Diplomacy Work?*, „SETA Policy Brief” 2008, nr 24.
- Bayar, Y., *Formation of the Turkish Nation-State, 1920-1938*, Basingstoke 2014.
- Billig, M., *Banalny nacjonalizm*, Kraków 2008.
- Bora, T. & Senyuva, O., *Nationalism, europeanization and football: Turkish fandom transformed?*, <https://books.openedition.org/septentrion/117115>.
- Çalli, M.E., *Turkish Football Federation announces changes in number of foreign players* [2 VI 2021], <https://www.aa.com.tr/en/sports/turkish-football-federation-announces-changes-in-number-of-foreign-players/2262110#>.
- Castles, S. & Miller, M.J., *Migracje we współczesnym świecie*, Warszawa 2011.
- Dever, A., Cevahircioglu, B. & Demir, B., *Sports-politics relationship in Turkey in the early years of the republic*, „Turkish Journal of Sport and Exercise” 2017, nr 1.
- Emrence, C., *From elite circles to power networks: Turkish soccer clubs in a global age, 1903-2005*, „Soccer & Society” 2010, nr 3.
- Gardiner, S. & Welch, R., *Nationality and protectionism in football: why are FIFA's „6+5 rule” and UEFA's „home-grown player rule” on the agenda?*, „Soccer & Society” 2011, nr 12.
- Gellner, E., *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009.
- Giulianotti, R., *Football: a sociology of the global game*, Cambridge 1999.

- Gökalp, E., *Beware the Turks are coming! Reproducing Turkish nationalism(s) through the press coverage of football games*, „RAMSES Series on Europe and the Mediterranean. Working Paper” 2006, nr 7.
- Hobsbawm, E.J., *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa 2010.
- Irak, D., *Football Fandom, Protest and Democracy. Supporter Activism in Turkey*, Abingdon 2019.
- Irak, D., *Football in Turkey during the Erdoğan regime*, „Soccer & Society” 2020, nr 6.
- Irak, D. & Polo, J.-F., *Turkey*, [in:] *The Palgrave International Handbook of Football and Politics*, eds. J.-M. De Waele, S. Gibril, E. Glorizova, R. Spaaij, Cham 2018.
- Keddie, P., *The Passion. Football and the Story of Modern Turkey*, Londyn 2020.
- Kobierecki, M., *Dyplomacja futbolowa jako próba normalizacji stosunków dwustronnych Armenia–Turcja w XXI wieku*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 3, s. 177-190.
- Kobierecki, M.M., *Dyplomacja sportowa. Sport w działaniach dyplomatycznych państw i aktorów niepaństwowych*, Łódź 2018.
- Koçer, D.N., *Sports in the early republican period: The Turkish sports association magazine as an ideological apparatus*, „OPUS–Journal of Society Research” 2023, nr 52.
- Kösebalaban, H., *Turkish media and sport coverage: marking the boundaries of national identity*, „Critique: Critical Middle Eastern Studies” 2004, nr 1.
- Kozanoglu, C., *Beyond Edirne: Football and the National Identity Crisis in Turkey*, [in:] *Football Cultures and Identities*, eds. G. Armstrong, R. Giulianotti, Londyn 1999.
- Krawietz, B., *Sport and Nationalism in the Republic of Turkey*, „The International Journal of the History of Sport” 2014, nr 3.
- McManus, J., *Building a Turkish Fan Community: Facebook, Schengen and Easyjet*, [in:] *New Ethnographies of Football in Europe People, Passions, Politics*, eds. A. Schwell, N. Szogs, M.Z. Kowalska, M. Buchowski, Basingstoke 2016.
- Metzger, S. & Özvatan, Ö., *Games of Belonging: Football, Boundaries and Politics between Germany and Turkey*, „Nationalities Papers” 2020, nr 4.
- Nuhrat, Y., *Mediating Turkishness through Language in Transnational Football*, [in:] *The European Football Championship. Mega-Event and Vanity Fair*, eds. B. Alpan, A. Schwell, A. Sonntag, Basingstoke 2015.
- Polo, J.-F., *Turkish sports diplomacy in the service of renewed power? The uses and limits of Turkey's „sport power”*, „European Journal of Turkish Studies” 2015, nr 21.

- Reiche, D. & Tinaz, C., *Policies for naturalisation of foreign-born athletes: Qatar and Turkey in comparison*, „International Journal of Sport Policy and Politics” 2018.
- Senyuva, Ö. & Tunç, S., *Turkey and the Europe of football*, „Sport in History” 2015, nr 4.
- Szogs, N., *Performing Loyalties/Rivalries: Galatasaray and Fenerbahçe Fans in Vienna*, [in:] *New Ethnographies of Football in Europe People, Passions, Politics*, eds. A. Schwell, N. Szogs, M.Z. Kowalska, M. Buchowski, Basingstoke 2016.
- Tradycja wynaleziona*, eds. E.J. Hobsbawm, T. Ranger, Kraków 2008.
- Włoch, R., *(Nie)udane renegocjacje peryferyjności: globalizacja, jej aktorzy i wielkie imprezy sportowe*, „Kultura Współczesna” 2014, nr 1.
- Yilmaz, H., *Becoming Turkish. Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945*, Nowy Jork 2013.

Piotr Małczyński – dr kulturoznawstwa, adiunkt w Katedrze Historii Najnowszej i Myśli Politycznej w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Zielonogórskiego. ORCID: 0000-0002-2488-5515